

**XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА
ХОРАЗМДАГИ ТАРИХИЙ, АДАБИЙ
ЖАРАЁНЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШДА САЙЁРА
САМАНДАР, УМИД БЕКМУҲАММАД
АСАРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ
Ахмедова Назокат, Абу Райхон Бериуний номли Урганч
давлат университети таянч докторанти
НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАБОТ САЙЁРЫ
САМАНДАР И УМИДА БЕКМУҲАММАДА В
АНАЛИЗЕ ИСТОРИЧЕСКИХ И
ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В ХОРЕЗМЕ В
КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

*Ахмедова Назокат, базовый докторант Ургенчского
государственного университета имени Абу Райхона Бериуни*

**THE SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE
WORKS OF SAYORA SAMANDAR AND UMID
BEKMUKHAMMAD IN THE ANALYSIS OF
HISTORICAL AND LITERARY PROCESSES IN
KHORAZM IN THE LATE 19TH AND EARLY
20TH CENTURIES**

*Akhmedova Nazokat, a doctoral student of Urganch State
University named after Abu Rayhon Beruni*



<https://orcid.org/0009-0004-3076-5706>

*email: nazokat.ahmedova27
@mail.ru*



Аннотация: Ушбу мақолада XIX аср охири, XX аср бошларида Хоразмдаги тарихий, адабий жараёнларни таҳлил этилишида Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад асарларининг илмий аҳамияти ёритиб берилади. Фан ва жамият, бугунги ва келажак авлод учун муҳим илмий мерос сифатидаги асарларининг долзарблиги, муҳим жиҳатлари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: фан, жамият, тарих, хонлик, мустамлакачилик, миллий уйғониш, адабиёт, жадидишунослик, монография, рисола.

Abstract: This article highlights the scientific significance of the works of Sayora Samandar and Umida Bektukhammad in the analysis of historical and literary processes in Khorezm in the late 19th and early 20th centuries. It analyses the relevance and important aspects of their works as an important scientific legacy for science and society, for present and future generations.

Keywords: science, society, history, khanate, colonialism, national awakening, literature, Jadidism, monograph, treatise.

Аннотация: В данной статье освещается научное значение работ Сайёры Самандар и Умиды Бекмухаммада в анализе исторических и литературных процессов в Хорезме в конце XIX - начале XX веков. Анализируется актуальность и важные аспекты их работ как важного научного наследия для науки и общества, сегодняшнего и будущего поколений.

Ключевые слова: наука, общество, история, ханство, колониализм, национальное пробуждение, литература, джадидоведение, монография, трактат.

КИРИШ. Хоразм тарихшунослигида, қолаверса воҳада кечган тарихий, адабий жараёнларни кенг камровда таҳлил, тадқиқ қилишда сўнгги бир йил ичида фан, жамият учун муҳим асарлар яратилди. Бундай асарлар қаторида Умид Бекмуҳаммаднинг “Хоразм жадидчилиқ ҳаракати энциклопедияси” Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда яратган 6 та монография, 5 та рисола, юзлаб мақолалари тарих ва филологияда энг кам тадқиқ этилган мавзу – Хоразм жадидчилиги, жадид намоёндаларнинг фаолияти, адабий мероси, жадид адабиётида хоразмлик ижодкорларнинг тутган ўрнини ёритишда муҳим илмий аҳамиятга эга бўлди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Мазкур мавзунини ёритишда С.Самандар, У.Бекмуҳаммад монографиялари, рисолаларидан, шу даврга оид тарихий, адабий жараёнлардаги воқеликларни таққослаш учун “Таржимон”, “Инқилоб куёши” газеталаридаги мақолалардан фойдаланилди. Ушбу манбаларни бир-бирига таққослаган ҳолда, қолаверса тарихий жараёнлардан келиб чиқиб ҳаққоний, ҳолис хулосаларга келинди.

МУҲОКАМА. “XIX аср охири ва XX аср бошлари Хоразм тарихидаги мустамлакачилик даври бўлиб, 1873 йил май ойидаги Россия империяси босқини туфайли Хива хонлиги мағлуб бўлган ва давлат ярим мустамлакага айланган. Натижада Муҳаммад Раҳимхон II (1873-1910), Асфандиёрхон (1910-1918) ҳамда Саид Абдуллахон (1918-1920)ларнинг ҳукмдорлик даврида жамиятда кечган жараёнлар тарихда муҳим из қолдирган воқеликларга бой бўлди. Яъни, мустамлака даври бўлишига қарамай Ферузхоннинг хонликда адабиёт ва санъат, китобхонликни ривожлантиргани, воҳада маданиятнинг тараққий этишига олиб келди. Қолаверса, Ферузхон ва Асфандиёрхонлар Миллий уйғонишни юзага келтирган жадид мактаблари ташкилотчилари ва уларнинг ҳомийлари бўлишган. Бош вазир Ислохўжа (1872-1913)нинг ислохотлари эса давлатни тараққий этдириш сари ташланган дадил қадамлар эди” [1].

Айнан ана шу даврдаги жадид адабиётида Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Сўфизода, Ҳусайинбек Матмуродовларнинг

хуррият, тил, мактаб, ватан мавзуларидаги жадидона ғоялар акс этган шеърлари яратилди. Афсуски, 1920 йил 8 мартгача Хоразмда матбуот йўқлиги боисидан ушбу шоирларнинг шеърлари ўзлари ва хаттотлар томонидан яратилган қўлёзмалар, девонлар, хотира асарлардагина сақланиб қолди.

Хуллас, архив маълумотлари, ўша даврга оид матбуот нашрлари, мемуарлар, илмий ва бадий адабиётлардаги маълумотларни бир-бирига таққослаган, шулар асосида ҳолис, ҳаққоний хулосалар чиқарилган тадқиқотлар шу боисдан ҳам катта илмий аҳамиятга эга.

Бу борада сўнгги бир йил ичида шу даврдаги тарихий, адабий жараёнларни таҳлил, тадқиқ қилиб қўплаб монографиялар, рисолалар, мақолалар яратган Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг ҳамкорлиги жадидшуносликни янги босқичга олиб чиқди дейиш мумкин. “Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Умид Бекмуҳаммаднинг Ўзбекистонда биринчи маротаба яратилган “Хоразм жадидчилиқ ҳаракати энциклопедияси” (2024 йил), ҳамда филология фанлари номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда нашр қилдирган “Хоразм жадидчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт” (2024 йил), “Бобоохун Салимов – жадид, давлат арбоби ва шоир” (2024 йил), “Хоразм жадид намоёндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси” (2024 йил), “Хоразм жадидларининг мустамлакачилик даврида қатағон қилиниши” (2025 йил), “Хоразм жадид мактаблари” (2025 йил), “Исмоил Гаспирли ва Хоразм” (2025 йил) номли монографиялари, “Хоразм жадид адабиётига янги нигоҳ” (2025 йил), “Бекжон Раҳмон – жадид маърифатпарвари ва давлат арбоби” (2025 йил), “Полвонниёз Юсупов жадид, давлат арбоби ва муаррих” (2025 йил), “Таржимон” газетасининг Хоразмдаги тарихий жараёнларни тадқиқ этишдаги ўрни” (2025 йил), “Матбаачилиқ асосчиси ва жадид маърифатпарвари” (2025 йил) сингари рисолалари тарихнинг ҳали тадқиқ қилинмаган давридаги муҳим жараёнларни ўзида акс этдиргани билан аҳамиятли нашрларга айланди”[2].

“Дурдона”, “Milleniumus print” нашриётларида чоп этилган ушбу асарлар фақат Ўзбекистондагина эмас, АҚШ, Грузия,

Озарбайжон, Россия, Қозоғистон, Чехия, Германия, Туркиялик олимларга ҳам етиб борди ва улар томонидан ҳам жадиदшуносликдаги муҳим илмий асар сифатида эътироф қилинди.

Масалан, АҚШлик филолог, доцент Азизуллоҳ Арал ўзининг Бобоохун Салимов ҳақидаги мақоласида, Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандарларнинг “Бобоохун Салимов – жади́д, давлат арбоби ва шоир” монографиясида илмий истеъмолга киритилмаган муҳим хужжатлар, хотиралар, шеърлар киритилгани билан аҳамиятли эканини таъкидлайди[3].

Ёки Тбилиси давлат университети доценти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори Мзиса Бускивадзе, 2025 йил 31 май куни Маъмун университетида ўтказилган “Жади́дчилик: ўзгариш ва тараққиёт” мавзусидаги халқаро конференцияда, Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Сўфизода, Хоразмда фаолият кўрсатган ижодкорларнинг жади́д адабиётида муҳим из қолдиргани ҳақидаги таҳлиллар Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг “Хоразм жади́дчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт”, “Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси” монографиялари, “Хоразм жади́д адабиётига янгича нигоҳ” номли рисоласида акс этгани, ушбу нашрларнинг фан, жамият учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Айнан жади́дчилик ҳаракати бошланган Қримлик тадқиқотчи, “Ненкежик” журнали бош муҳаррири Зера Бекирова эса, ушбу халқаро конференцияда, ҳаммуаллифларнинг “Хоразм жади́д мактаблари” монографияси нафақат жади́дшунослик ва тарихшуносликда, балки педагогика соҳасидаги энг муҳим тадқиқот бўлганини таъкидлаб ўтди. Шунингдек Зера Бекирова, ушбу асар турк, татар, қрим татар тилларига таржима қилинса, жади́дшуносликдаги бу тадқиқот бошқа ҳудуд олимлари учун ҳам муҳим таянч асар бўлишига эътибор қаратганди.

Негаки, Хоразмдаги жади́д мактаблари фаолияти, улардаги дарс жараёнлари, педагоглар, айниқса аёл ўқитувчиларнинг таълим тараққиётига қўшган ҳиссаси, рус тузем, эски (анъанавий) мактаблари, мадрасалар кўрсатган даврдаги янги усулда таълим беришнинг афзаллиги, хорижда таҳсил олган ўқувчилар, уларнинг ҳаёти, тақдири илк бора

Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг монографиясида архив материаллари, мемуарлар, “Таржимон” газетасидаги мақолалар асосида тадқиқ этилган.

“Маълумки, 1876 йилда Хоразмда Ферузхоннинг ҳиммати, ташаббуси билан Эронлик Иброҳим Султон, унинг бешариқлик шогирди Отажон Абдолов томонидан тошбосма ташкил этилган ва бу янгилик натижасида кўплаб ижодкорлар асарлари нашр этилиб, хаттотлар иши енгиллаштирилган. Шу билан бирга ўз даври учун замонавий ноширлик-матбаа маркази йўлга қўйилган. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандарларнинг “Матбаачилик асосчиси ва жади́д маърифатпарвари” рисоласида Отажон Абдоловнинг соҳага киритган янгилиги билан бирга, жади́д маърифатпарвари сифатидаги фаолияти, шу билан бирга “Инқилоб куёши” газетасининг чоп этилиши, унда ёритилган адабий асарлар ҳам илк бора илмий истеъмолга киритилган”[4].

“Бекжон Раҳмон – жади́д маърифатпарвари ва давлат арбоби”, “Хоразм жади́д адабиётига янги нигоҳ” номли рисоаларда, Хоразмдаги адабий жараён, умуман жади́д адабиётида Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Бекжон Раҳмон, Ҳусайинбек Матмуродов, Сафо Муғанний, Комил Девонийларнинг ўрни, улар асарларининг моҳияти, шунингдек 1910-13 йилларда Хоразмдаги жади́д мактабида педагогик қилган Сўфизода, 1921-23 йилларда Хоразмда фаолият кўрсатган Ҳамза Ҳакимзоданинг драматургик, педагогик фаолияти ва улар томонидан яратилган асарлар ҳам таҳлил этилган.

Маълумки, одатда илмий асарлардан ҳам кўра бадиий асарларга, мемуарларга сўзбоши, сўнгсўз ёзиш анъанага айланган. Бироқ Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг ҳар бир монография, рисоалари жади́дшуносликдаги илмий янгиликларга бойлиги, мавзу чуқур таҳлил этилгани, тадқиқот жараёнида ҳолис, ҳаққоний ҳулосалар чиқарилгани учун Хондамир Қодирий, Баҳром Ирзаев, Жавлон Жовлиев, Мўминхон Ҳошимхонов, Дилбар Бекчанова сингари республикаимизнинг таниқли ижодкор, олимлари, Қримлик Зера Бекирова, Боқулик Алмаз Улвийлар томонидан сўзбоши, яна кўплаб олимлар, ижодкорлар томонидан

хориж, Ўзбекистон матбуотида ижобий тақризлар нашр этилган. Табиийки, бу ҳолат монографиялар, рисоаларнинг илм-фан, ҳамда жамият учун аҳамияти, мавзу мантиқан кенг қамровда таҳлил этилгани учун ҳам таниқли шахслар сўзбоши, сўнгсўз ёзганликларини кўрсатади.

НАТИЖА. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммадларнинг юқоридаги энциклопедия, монография, рисоалари нашр этилганидан “Жадид”, “Хуррият” газеталари, “Тамаддун нури” журналлари, хориждаги ахборот агентликлари, Ўзбекистон Фанлар академиясининг интернет сайтида ижобий тақризлар, хабарлар чоп этилди. Шу билан бирга бир йил давомида битта энциклопедия, 6 та монография, 5 та рисоланинг кенг қамровдаги таҳлил, илмий истеъмолга киритилмаган архив хужжатлари, қўлёзмалар, мемуарлар, матбуотдаги мақолалар асосида тадқиқ қилиниши илмий жамоатчилик, адабий муҳитда илмий янгиликларга бой тадқиқот манбаси сифатида эътироф этилди. Ушбу китоблар ноёб илмий манба сифатида Хоразм Маъмун академияси музей экспозицияси, Абдулла Қодирий уй-музейи, Қримдаги Исмоил Гаспирли уй-музейидан экспонат сифатида жой олди. Шунингдек, нафақат Ўзбекистон республикасидаги давлат ва шахсий кутубхоналар, балки Прага, Тбилиси, Боку, Калифорния, Истанбул, Берлин шаҳарларидаги кўплаб таниқли олимлар, ижодкорларнинг ҳам муҳим илмий манбаси сифатида, уларнинг шахсий кутубхоналаридан ҳам ўрин олди.

ХУЛОСА. Энг асосийси ҳаммуаллифларнинг ушбу асарлари Хоразм жадидшунослигидаги муҳим изланишлар самараси, кенг қамровда яратилган таҳлилий асарлар, муҳим илмий янгиликларни ўзида акс этдирган тадқиқот манбаси сифатида кенг илмий жамоатчилик, адабий муҳитдаги асар сифатида баҳоланди. Ҳозирда ҳаммуаллифлар томонидан ушбу асарларни янада янги топилган

манбалар асосида 5 жилдга жамлаш, уни инглиз, турк, қрим-татар, немис тилларига таржима қилдириш жараёни олиб борилмоқда. Табиийки, бу интилишлар Хоразм жадидшунослигини дунё бўйлаб муҳим тадқиқот сифатида янада эътироф қилиниши, фан ва жамиятимиз учун илмий аҳамиятини янада оширишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилиги, ислохотлар, таълим ва адабиёт. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 12-бет.
2. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадид мактаблари. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2025 йил, 28-бет.
3. Азизуллоҳ Арал. Жадидчилик: ўзгариш ва тараққиёт. Халқаро конференция мақолалар тўплами, 2-қисм, Дурдона нашриёти, Бухоро-2025 йил, 153-бет.
4. Дилбар Бекчанова. Хоразм матбаачилиги ва матбуот тарихига теран нигоҳ. У.Бекмуҳаммад, С.Самандарларнинг “Матбаачилик асосчиси ва жадид маърифатпарвари” рисоласига сўзбоши, Дурдона нашриёти, Бухоро-2025 йил, 4 бет.
5. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 220-бет.
6. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. “Бобоохун Салимов-жадид, давлат арбоби ва шоир. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 210-бет.
7. Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 320-бет.
8. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Хоразм жадидларининг мустамлакачилик даврларида қатағон қилиниши. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2025 йил, 230-бет